

El gran canvi

La fundació de les primeres ciutats romanes
al nord-est de la Hispània Citerior

Josep Burch | Josep Maria Nolla | Joaquim Tremoleda (curadors)

El gran canvi

La fundació de les primeres ciutats romanes
al nord-est de la Hispània Citerior

Josep Burch
Josep Maria Nolla
Joaquim Tremoleda
(curadors)

Dades CIP proporcionades per la Biblioteca de la Universitat de Girona

CIP 902(467.1) GRA

El Gran canvi : la fundació de les primeres ciutats romanes al nord-est de la Hispània Citerior / Josep Burch, Josep Maria Nolla, Joaquim Tremoleda (curadors). – Girona : Documenta Universitaria, [2023]. – 270 pàgines ; cm
Bibliografia. – Conté: La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana / Ignasi Garcés, Xavier Bermúdez, Cristina Belmonte, Teresa Reyes, Catalina Mas, Miguel Ángel Cau...
ISBN 978-84-9984-651-4

I. Burch, Josep, editor literari II. Nolla, Josep M. (Josep Maria), 1949- editor literari III. Tremoleda i Trilla, Joaquim, 1962- editor literari IV. Contenedor de (obra): Garcés, Ignasi. Ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana
1. Catalunya – Arqueologia romana 2. Catalunya – Història – 218 aC-415 dC, Període romà 3. Ciutats – Roma

CIP 902(467.1) GRA

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra (www.conlicencia.com; +34 91 702 19 70 / +34 93 272 04 47).

 Universitat de Girona
Institut de Recerca Històrica

LABORATORI D'ARQUEOLOGIA,
HISTÒRIA ANTIGA I PREHISTÒRIA

 Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

**Museu d'Arqueologia
de Catalunya**

© *Dels textos*: els autors

© *De les fotografies i il·lustracions*: els autors corresponents

© Documenta Universitaria

Dipòsit legal: Gi-870-2023

ISBN: 978-84-9984-651-4

Imprès a Catalunya

Índex

Pròleg	7
La fundació de la ciutat romana d'Empúries. Noves dades	9
Joaquim Tremoleda, Marta Santos, Pere Castanyer, Elisa Hernández	
La fundació de Gerunda. Dades arqueològiques	37
Josep Maria Nolla, Marc Bouzas, Ana Costa	
Aquae Calidae (Caldes de Malavella, la Selva): els orígens del nucli termal i la fundació de l'<i>urbs</i>	53
Joan Llinàs i Pol	
Un sector de l'<i>urbs</i> de Blandae al jaciment de la Peña dels Padrets (Blanes, la Selva)	63
Joan Llinàs i Pol	
La fundació de la ciutat romana d'Iluro	71
Joaquim Garcia Roselló, Víctor Revilla Calvo	
Noves dades sobre la fase tardorepublicana de la ciutat de Baetulo	103
Clara Forn, Pepita Padrós	

De la dualitat <i>oppidum</i> ibèric - campament romà a la construcció de ciutat romana. El cas de la Tarraco republicana a la llum de les dades arqueològiques	125
Moisés Díaz García	
D'Hibera a Dertosa. Entre el món ibèric tardà i la romanització	185
Ramon Járrega Domínguez, Ramon Ferré Anguix	
La ciutat d'Aeso (Isona, Pallars Jussà) en època romanorepublicana	201
Ignasi Garcés, Xavier Bermúdez, Cristina Belmonte, Teresa Reyes, Catalina Mas, Miguel Ángel Cau	
El <i>castellum</i> de Puig Castellar de Biosca (180-120 aC) i la fundació de la ciutat romana de Iesso. Anàlisi de contextos	223
Joaquim Pera Isern, Núria Romaní Sala, César Carreras Monfort, Esther Rodrigo Requena	
Iltirta-Ilerda. L'evidència arqueològica al turó de la Seu Vella i la part baixa de la ciutat de Lleida	247
Xavier Payà	
Els Prats de Rei (Anoia). Municipium Sigarrensis (o Sigerrensiem)	267

Pròleg

La fundació de ciutats per part de la república romana va ser un fet d'una gran transcendència històrica. La prova és que bona part d'aquells assentaments continuen essent els centres des dels quals es vertebrava el territori de l'actual Catalunya. És per aquest motiu que el Museu d'Arqueologia de Catalunya - Empúries i el Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona van decidir organitzar unes jornades que apleguessin els grups d'investigació que tracten o han tractat recentment aquesta qüestió en els seus estudis. Aquesta trobada va tenir lloc a Empúries els dies 27 i 28 de juny de l'any 2019.

Es pretenia posar en comú aspectes tan rellevants com ara les cronologies fundacionals o les relacions entre aquestes fundacions i el poblament ibèric anterior, i fer-ne balanç. Pel que fa al primer tema plantejat, el que es volia posar sobre la taula eren les diferents dates fundacionals per poder observar si totes elles coincidien en un únic moment o, per contra, dins el període republicà es creaven en moments i contextos històrics diferents. Respecte a la segona qüestió plantejada, també es volia debatre sobre si les ciutats romanes es van fundar sobre antics assentaments ibèrics o vinculats estretament i directament amb l'abandonament d'aquests, o bé si aquestes fundacions no tingueren cap relació amb el poblament anterior.

En definitiva, tots aquests objectius sorgien de preguntes que havien estat propiciades a mesura que la recerca arqueològica havia anat aportant noves dades en els darrers anys: en quin moment o moments es fundaren aquestes ciutats? La fundació de ciutats romanes al territori del nord-est de la Hispània Citerior responia a un únic programa polític? O, per contra, dins d'una tendència històrica, responia a conjuntures i motivacions diferents? Com afectaren aquestes fundacions l'antic poblament ibèric? Quina funció exerciren les ciutats en la romanització del territori? Llegint aquestes preguntes es pot deduir que l'objectiu d'aquelles jornades no era efectuar una valoració global del fenomen urbà del període romà en el territori que ens ocupa, sinó

reflexionar, debatre i aportar coneixement sobre aquesta primera fase o onada de fundacions vinculada als primers temps de la romanització. És per aquest motiu que algunes ciutats fundades més tard no formaren part de l'interès d'aquesta trobada.

Al mateix temps, les institucions organitzadores van considerar que era bo que aquesta iniciativa i els seus resultats no quedessin restringits a les persones que van participar en les jornades, sinó que el que es va exposar fos posat a l'abast de tota la comunitat científica. És per aquest motiu que es va decidir que era absolutament imprescindible publicar-ne els resultats, atès que era una oportunitat gairebé única de poder aplegar en un sol volum el conjunt de fundacions efectuades en el període republicà. La voluntat de l'equip organitzador era la de publicar-ho el mateix 2019; això no ha estat possible fins a l'any 2023. En tot cas, esperem que sigui una eina útil per a tothom que treballi en aquesta qüestió.

Evidentment, l'interès rau en els diferents articles que formen part d'aquesta publicació. Per aquest motiu, volem agrair l'esforç dels investigadors i investigadores en la realització dels respectius capítols i també la seva aportació a les jornades. En aquest volum hi són totes les ciutats que es van presentar a les jornades (Empúries, Gerunda, Iluro, Baetulo, Tarraco, Dertosa, Auso, Iesso, Aesso, Ilerda i Sigarra), tot i que en el cas d'aquesta darrera, per no deixar una ciutat sense cap referència en aquest volum, ha estat l'equip organitzador qui s'ha encarregat d'escriure el corresponent capítol. Per tant, aquesta aportació concreta és només un estat de la qüestió escrit a partir de les dades publicades. Per contra, tot i no ser presents en el seminari, nous treballs efectuats a *Aquae Calidae* i *Blandae* han fet possible la seva incorporació en aquesta publicació.

Mapa de situació de les primeres ciutats romanes del nord-est de la Hispània Citerior. 1: Emporiae (Empúries); 2: Gerunda (Girona); 3: Aquae Calidae (Caldes de Malavella); 4: Blandae (Blanes); 5: Iluro (Blandae); 6: Baetulo (Badalona); 7: Tarraco (Tarragona); 8: Dertosa (Tortosa); 9: Aeso (Isona); 10: Iesso (Guissona); 11: Ilerda (Lleida); 12: Sigarra (Prats del Rei)

Cartografia base: Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya (ICGC). Elaboració: SIGTE (UdG).

La fundació de Gerunda. Dades arqueològiques

Josep Maria Nolla,¹ Marc Bouzas,¹ Ana Costa¹

Resum

La fundació de Gerunda es va fixar cronològicament, ja fa uns quants anys, dins de la tercera dècada del segle I aC. La recerca dels darrers anys, centrada en la ciutat i en el territori immediat, no només ha servit per confirmar aquelles datacions, sinó per entendre les causes i les característiques de l'execució sobre un lloc triat a consciència i, immediatament, l'aparició de les primeres *uillae suburbanae* (Pla de l'Horta, Sant Menna de Vilablareix, can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla)). Aquest procés capgirà l'ocupació humana del pla de Girona, que passà d'un model plenament ibèric a un de tipus romà.

Paraules clau

Gerunda, nucli urbà, contextos ceràmics, vil·les suburbanes

Abstract

The foundation of Gerunda was fixed chronologically, several years ago, within the third decade of the 1st century BC. Research in recent years, focused on the city and the surrounding territory, has not only served to confirm these dates but also to understand the causes and characteristics of their execution on a carefully chosen site and, immediately afterward, the appearance of the first *uillae suburbanae* (Pla de l'Horta, Sant Menna de Vilablareix, can Pau Birol or Bell-lloc del Pla). This process changed the human occupation of the Pla de Girona from a fully Iberian model to a Roman one.

Keywords

Gerunda, urban centre, ceramic contexts, suburban villages

¹ Laboratori d'Arqueologia, Història Antiga i Prehistòria, Universitat de Girona.

1. Introducció

Fins al darrer terç del segle xx, fa quatre dies, la historiografia, una vegada deixat enrere el mite i la fantasia,² defensava, amb ben poques dades certament, que Gerunda (fig. 1) no era altra cosa que un notable *oppidum* ibèric romanitzat tal com succeïa amb moltes altres ciutats del territori.³

Figura 1. Plànol general de situació dels jaciments citats en el text tot remarquant el recorregut del camí d'Hèracles

Com a compendi d'aquella actitud és il·lustrador recordar allò que escrivia M. Tarradell amb tota la seva autoritat en dates tan avançades com l'any 1978.⁴ Ho feia, ho acabem de comentar, basant-se en quatre consideracions de ben poc gruix que, tanmateix, malgrat la feblesa, semblaven suficientment sòlides

quan no ho eren: les muralles, «clarament ibèriques»; l'existència de material ceràmic suposadament antic; la topografia, absolutament falsejada, de la Força Vella i el nom de la ciutat indiscutiblement preromà (Tarradell, 1978, 21). Quedava clar que l'única manera de confirmar definitivament aquelles proposicions o de capgirar-les havia de venir de l'arqueologia, que, fins aleshores, havia estat poc intensa i amb resultats massa pobres per poder-los fer servir.⁵

La profunda reforma arquitectònica de Casa Pastors, seu de l'audiència provincial, va ser, inesperadament, providencial (fig. 2; 1). Les fluides relacions de M. Oliva, delegat de Belles Arts, director del museu arqueològic provincial, director del Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològiques de la diputació gironina i professor del Col·legi Universitari de Girona (Universitat Autònoma de Barcelona), amb les autoritats locals amb poder per prendre decisions, va fer possible ser present a l'obra de manera continuada, amb possibilitat de documentar i descriure els treballs que s'anaven realitzant i, puntualment, d'efectuar autèntiques excavacions arqueològiques en espais marginals pel context de les obres d'adequació, on aquella activitat no destorbava. La *cuina* del casal va ser la intervenció més important tant per la potència com per la durada i resultats.⁶

Aquella exploració feta sense soroll, modestament i durant molts dies, havia de capgirar la situació i resoldre definitivament el problema crucial dels orígens de la ciutat, tot i que no pas de seguida. Els resultats d'aquella excavació es van mig intuir sense, però, ser conscients de l'absoluta importància de les dades. Va caldre la realització d'una tesi doctoral que tenia com a tema la ciutat romana de Gerunda, que estudià detalladament la documentació de l'excavació (diari, planimetria, fotografies, comentaris...) i, sobretot, que analitzà detalladament i científicament

2 A partir del topònim es proposava considerar la fundació de la ciutat per part del mític Gerion (o Geriò) o, si de cas, d'algun dels seus fills. Aquesta tria servia per lligar més o menys directament els orígens de la ciutat amb el mite, prestigiosíssim, d'Hèracles amb el qual, també, Roma, a través de Cacus, s'hi volgué relacionar. Podeu consultar Nolla, 2007a, 25-27.

3 Un bon resum a Nolla i Sureda, 2012, 14-23.

4 «Girona es presenta com un exemple típic de ciutat romana que continua un nucli indígena, en el sentit més estricte ja que no es produí desplaçament, ni parcial» (Tarradell, 1978, 21).

5 Fins a Casa Pastors només podem considerar els treballs arqueològics, sempre modestos, condicionats per l'estudi de les velles muralles dirigit per Serra-Ràfols i, uns anys més tard, l'excavació puntual a Caserna d'Alemanys (Nolla i Sureda, 2012, 14-19).

6 En última instància, Nolla i Casas, 2009. També, Nolla i Sureda, 2012, 19-23.

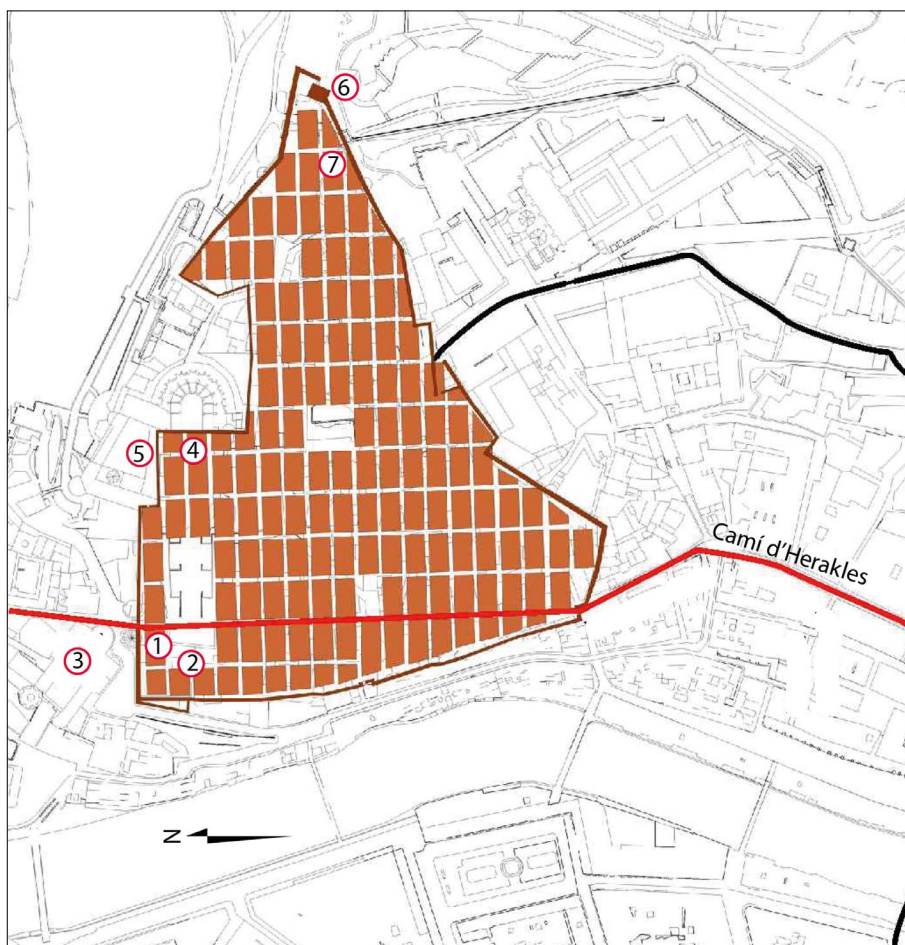

Figura 2. Gerunda. Planta general de la ciutat fundacional amb la trama urbana teòrica i les primeres muralles. Els nombres assenyalen indrets on s'han efectuat excavacions arqueològiques amb identificació de materials fundacionals. 1) Casa Pastors. 2) Plaça de la Catedral (antic fòrum). 3) Basílica de Sant Feliu. 4) Interior de la catedral. 5) Soterranis de la Catedral (antiga necròpolis del portal del fòrum). 6) Torre Gironella. 7) Caserna d'Alemanys

els materials recuperats, ingents, en què sobresortia l'enorme quantitat de ceràmica, per poder proposar una explicació sòlida de l'espai excavat, del seu significat i, també, de proposar amb dades contundents una proposta cronològica no només del moment fundacional de la ciutat, sinó, també, de les reformes tetràrquiques de l'emmurallament urbà (Nolla, 1977).

Convé recordar, ja que sovint no es té present, que aquella tesi va analitzar *tots* els materials arqueològics antics que es conservaven en els magatzems del museu, aplegats des del darrer quart del segle XIX i que procedien de troballes casuals, d'obres sense control

o d'excavacions sistemàtiques de l'àrea de la Força Vella, el nucli emmurallat de l'antiga ciutat i, també, dels entorns immediats, del *suburbium* més proper a la muralla. La coincidència entre uns (excavació Cuina de Casa Pastors) i altres era completa (Nolla, 1977), tal com veurem en aquest mateix treball (*infra*). L'èxit d'aquell estudi (i d'altres actuacions similars fetes un xic arreu) permetia constatar com s'imposava una nova manera de fer arqueologia en què l'anàlisi estratigràfica i un bon coneixement de les ceràmiques, d'importació i locals, hi tenien un paper protagonista.⁷

Deixant de banda aquella tesi, que aleshores era un document d'accés difícil, ben aviat es van

⁷ Recordem les noves datacions proposades per les muralles de Tarraco o els treballs sobre Baetulo o Emporiae, en aquells mateixos anys.

publicar els resultats obviant els detalls (Nolla, 1978; Nolla, 1979-1980, 107-118; Nolla, 1987; Nolla, 1988, 69-108; Nolla i Casas, 1984, 175-177). Més endavant es publicava monogràficament el material dels nivells inferiors, tardorepublicans, de Casa Pastors (Nolla, 1999, 181-214) i, més recentment, els contextos ceràmics sencers de l'excavació Cuina (Nolla i Casas, 2009).

2. El farciment inferior de Casa Pastors i altres dades

Atenent les característiques d'aquesta publicació, presentarem de manera resumida les peculiaritats de l'excavació Cuina, tot incidint en el farciment inferior que continua essent la peça clau en què se sustenta la cronologia proposada per fixar, en el temps, la fundació de Gerunda.

Aquell sondeig afectà el sector meridional de la torre occidental de protecció de la porta septentrional de la ciutat anomenada, com a mínim des del segle XII, Sobreportes (Nolla, 2010, 247-248), avui dia integrada en l'obra posterior. Conservava, sencer, el sòl d'*opus signinum* de la torre (tetràrquica), cosa que protegia els estrats que hom localitzà al seu interior. Es tractava del farciment de la torre d'*opus caementicium* amb parament exterior d'*opus quadratum* pseudoisòdom. En total es van identificar set estrats, que, un cop analitzats amb cura, no eren altra cosa que un únic abocament de terra procedent d'escombreres immediates pel qual caldria proposar un moment finals d'entorn del 300 o molt poc abans (Nolla i Nieto, 1979, 263-283; Nolla i Casas, 2009, 17-57). Aquesta poderosa torre geminada havia estat bastida directament sobre la muralla fundacional a la qual s'associaven els estrats VIII, IX i X, que es disposaven directament sobre el sòl natural. Tal com passava amb el farciment superior, tampoc, en aquesta ocasió, no hi havia diferències entre uns i altres. Un cop bastida la muralla, immediatament, s'havia abocat

aquella terra amb molt material molt uniforme per regularitzar un terreny orogràficament complicat amb una forta davallada cap a tramuntana i cap al sud-oest (Nolla i Casas, 2009). El material recuperat era sobretot ceràmica importada, escassa, i de producció local, i la presència de tres monedes, dos asos d'*Untikesken* i un *quadrans* de Roma amb la proa d'un vaixell de guerra al revers (Nolla i Casas, 2009, 83).

Dels tres nivells inferiors (estrats VIII, IX i X) es van conservar 6 329 fragments de ceràmica, que es distribuïen de la següent manera:

11 fragments de ceràmica campaniana A tardana (0,17 %), 79 fragments de ceràmica campaniana B de Cales (1,24 %), 602 fragments de ceràmica de parets fines tardorepublicana (9,51 %), 2 llànties (0,03 %), 1 294 fragments de ceràmica grisa emporitana (20,44 %), 47 fragments de ceràmica oxidada emporitana (0,74 %), 339 fragments de ceràmica ibèrica pintada (*kalathoi*) (5,35 %), 1 115 fragments de ceràmica d'engalba blanca (17,61 %), 1 400 fragments de ceràmica de tradició ibèrica (22,12 %), 122 fragments d'àmfora itàlica (1,92 %), 75 fragments d'àmfora ibèrica (1,18 %), 12 fragments d'àmfora púnica (0,18 %) i 1 231 fragments de ceràmica grollera de cuina preferentment cuita a foc reductor (19,45 %). Afegim-hi algun fragment de *tegula* i *imbrex*.

En la recopilació de materials romans trobats en excavacions i controls arqueològics realitzats fins al 1975, el panorama que presentàvem, descontextualitzat, no feia altra cosa que refermar les conclusions aportades per l'estudi dels nivells inferiors de l'excavació Cuina (Nolla, 1977). En podem fer un ràpid resum: en altres llocs de Casa Pastors es va trobar ceràmica de Cales (formes Lamb. 1 i 5) i campaniana A tardana (informe), un fragment d'un gobelet tardorepublicà de parets fines, àmfora de boca plana, àmfora Dressel 1, ceràmica grisa i oxidada emporitana (formes 15 i 20), ceràmica d'engalba blanca i càlats. De la nau de la Seu, ceràmica grisa emporitana (formes 1, 7 i 14/15). De Caserna d'Alemanys, campaniana B de Cales (formes 1 i 5),

ceràmica grisa emporitana (formes 1, 14 i 20), engalba blanca, càlats i àmfora itàlica Dressel 1. De sectors fora murs però en la proximitat immediata del nucli urbà, assenyalem les troballes de les excavacions del subterrani de la catedral, on es recuperà ceràmica campaniana de Cales (formes 1 i 3 de Lamboglia), uns fragments de parets fines de la forma Mayet III, àmfora ibèrica i itàlica Dressel 1, i ceràmica grisa i oxidada emporitana (formes 1, 5, 14, 15 i 22). Dels treballs relacionats amb la construcció del passeig Arqueològic, indiquem la recuperació de ceràmica emporitana (formes 1 i 16) i de la pujada del Rei Martí, tram septentrional del camí d'Hèracles, anotem la troballa d'un fragment de ceràmica campaniana de Cales (forma 1).

3. Dades noves

Dels treballs a Casa Pastors han passat quaranta-nou anys, amb canvis profundíssims a tots els àmbits. L'excavació preventiva és, de fa anys, una obligació i les intervencions en el marc urbà del barri antic de Girona s'han multiplicat. En general, pel que fa al moment fundacional de la ciutat, no hi ha hagut aportacions especialment valuoses. Tanmateix, com veurem tot seguit, les dades aplegades no fan altra cosa que confirmar el que ja sabíem, amb l'afegit d'ampliar extensament l'àrea de procedència d'aquestes dades amb la importància que això té. Donem-hi un cop d'ull.

Cal considerar, en primer lloc, pel seu alt valor intrínsec, l'exploració de la torre romana del castell de Gironella, la número dos de la Força Vella, amb resultats valuosos (Nolla *et al.*, 1989, 111-130). Es va poder confirmar que l'única torre de les defenses republicanes era fundacional, completament refeta en època tetràrquica. Es va poder explorar, a través d'un esvoranc modern, el farciment interior, intacte, de dins de la torre, amb recuperació de nombrosos fragments informes de ceràmica, tots baix-republicans, amb gobelets de parets fines, ceràmica d'engalba blanca

i emporitana i àmfora ibèrica de boca plana (Nolla *et al.*, 1989, 120) (fig. 2; 6).

Una nova campanya (1988) a Caserna d'Alemanys va tenir, també, bons resultats (Nolla i Sagrera, 1991, 177-195) (fig. 2; 7). En aquesta ocasió, els materials es trobaren descontextualitzats. Tenien, només, un interès per ells mateixos. Entre els més antics del conjunt sovintejava la ceràmica campaniana de Cales amb les formes Lamboglia 1, 3, 4 i 5/7; dues vores de càlat; vint-i-set fragments de ceràmica d'engalba blanca (gerres, preferentment); ceràmica emporitana, reduïda i oxidada, vint-i-sis fragments; ceràmica de parets fines de la forma Mayet II i III, àmfora ibèrica i un as d'Untikesken (Nolla i Sagrera, 1991, 189-190, fig. 19) (fig. 3).

L'excavació a l'interior de la nau de la Catedral, els anys 1998 i 1999, va permetre ampliar, fora de context, la nòmina de materials d'època de la fundació (fig. 2; 4). De la UE 1111 procedeixen alguns fragments de ceràmica campaniana B de Cales i de ceràmica grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, 117-119), com també a la intervenció efectuada a la plaça de la Catedral, davant de la gran escalinata, l'any 2003, el sector occidental de la plaça foral (fig. 2; 2). A la UE 1069 es recuperà ceràmica grisa emporitana, formes C i D (Nolla *et al.*, 2008, fig. 113; 1 i 3), i a la UE 1157, campaniana B de Cales (forma Lamboglia 5/7) (Nolla *et al.*, 2008, 120-140).

Més material ceràmic va aportar l'exploració arqueològica de les sales romàniques de sustentació de sector occidental del claustre romànic, un sector fora murs fins a la gran reforma carolíngia de finals del segle VIII (Nolla *et al.*, 2008, 42-97) (fig. 2; 5). De la fase 1, tenim dades de la UE 10372, amb ceràmica grisa emporitana, engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 35; 1); de la UE 10377, amb ceràmica emporitana (formes A-II i D) (Nolla *et al.*, 2008, fig. 36; 1 i 2); engalba blanca, i càlats, de la UE 10384; ceràmica d'engalba blanca, càlats i àmfora ibèrica, i de la UE 10814, campaniana B de Cales (forma Lamboglia 2) i ceràmica emporitana (forma C) (Nolla *et al.*, 2008, fig. 38; 2).

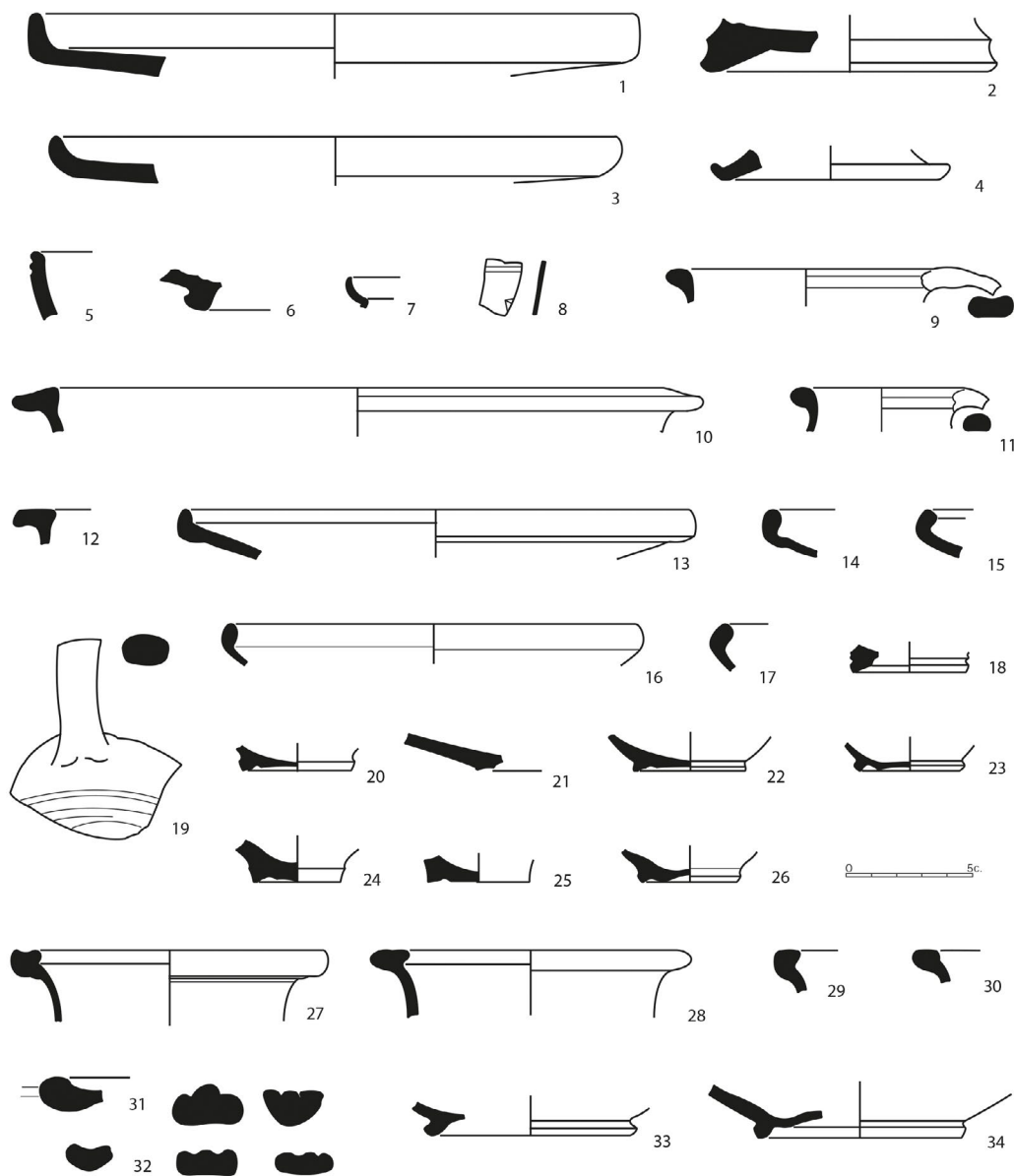

Figura 3. Caserna d'Alemanys. Material ceràmic fundacional. 1 a 6) campaniana B de Cales. 7 i 8) ceràmica de parets fines. 10 i 12) Càlats de taller emporità. 9 i 11 i 13 a 25) Ceràmica emporitana. 26 a 34) Ceràmica d'engalba blanca

De la fase 3a, de la UE 10160, ceràmica d'engalba blanca, càlats, emporitana (forma C) i ceràmica de parets fines forma Mayet III; de la UE 10815, la forma D de la ceràmica emporitana oxidada, càlats i engalba blanca.

De la fase 3b, UE 10277, ceràmica d'engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 52; 1); UE 10806, campaniana B de Cales (forma Lamboglia 5) i càlats; UE 10808, campaniana A tardana, les formes Lamb. 4 i 5, en B de Cales (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 22), la forma D de la

ceràmica grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 3), engalba blanca (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63; 20 i 22), càlats (Nolla *et al.*, 2008, fig. 63 i 17 a 21) i àmfora Dressel 1; de la UE 10809, campaniana B (forma Lamb. 5), grisa emporitana (Nolla *et al.*, 2008, fig. 64; 1) i àmfora Dressel 1B (Nolla *et al.*, 2008, fig. 61; 6).

Pel que fa a la fase 4, la UE 10118 ha proporcionat ceràmica d'engalba blanca, i la UE 10119, ceràmica itàlica de cuina (una tapadora) i ceràmica d'engalba blanca.

La UE 10191, de la fase 6, la forma D de la ceràmica emporitana.

Convindria repassar, tot seguit, les troballes efectuades en l'excavació que va afectar el presbiteri i part septentrional del creuer de la basílica de Sant Feliu que se situa al costat mateix de Sobreportes, la porta de tramuntana de la ciutat antiga, fora murs, l'any 2010 (fig. 2; 3). Hom recuperarà, en la major part d'estrats, conjunts importants de material ceràmic que acaba esdevenint una mostra del que arribava i es consumia a la ciutat (Nolla i Palahí, 2011, 32-38). Pel que fa als repertoris més antics, assenyalem la presència de diversos fragments informes de campaniana A moderna i campaniana B de Cales en diverses unitats estratigràfiques. A la UE 1132, un fragment de la forma Lamb. 2 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 23; 1); a la UE 1029, un fragment de la forma 3 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 14); de la UE 1127, un altre de la forma 5 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 22; 7). Es van recuperar, també, fragments de ceràmica de parets fines amb decoració de bastonets a la UE 1110 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 21; 12) o de les formes Mayet II i III de les UE 1110 i 1130 (Nolla i Palahí, 2011, fig. 21; 10 i fig. 22; 17). També hi hem trobat càlats (UE 2006) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 4), una quantitat considerable de ceràmica d'engalba blanca a les UE 1029, 1030, 1104, 1112, 1124, 1125, 1127, 1130 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 15, fig. 20; 3 i 4, fig. 21; 21, fig. 22; 1; 10 i 20 i fig. 23; 2 a 5) i, per damunt de totes, la ceràmica emporitana, reduïda i, puntualment, oxidada, amb les formes C (UE 1006, 1029, 1127 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 6 i 16, fig. 23; 9 i 10), A-II (UE 1030 i 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 20; 1 i 2 i fig. 23; 7), D-I i D-II (UE 1029, 1030 i 1130) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 19; 17, fig. 22; 14) i F-I (UE 1132) (Nolla i Palahí, 2011, fig. 23; 7-8). També es documentaren uns pocs fragments d'àmfora ibèrica i àmfora itàlica Dressel 1.

En altres intervencions efectuades dins i fora murs de la ciutat antiga s'ha anat produint el mateix tipus de troballa.

4. Resultats

Són plenament coincidents. No hi ha res, a grans trets, anterior a la tercera dècada del segle I aC. El mateix que es va trobar, en grans quantitats als farciments inferiors de Casa Pastors, es troba un xic arreu. Destaca, novament, la migradesa de la ceràmica campaniana A, sempre en la versió més moderna; la B, força més abundant només en relació amb la A, és exclusivament de producció calena sobretot de la fase tardana. Les formes més representades són la Lamboglia 1 i 5/7, però n'hi ha, també, de 2, 3 i 4. Tanmateix, són les ceràmiques fines de tradició indígena i procedència emporitana les més ben representades: les ibèriques pintades (càlats), les ceràmiques d'engalba blanca, molt abundants, i la ceràmica emporitana majoritàriament però no pas exclusivament, cuita a foc reductor. No hi manquen, tampoc, gobelets de parets fines (formes Mayet II i, sobretot, III), forans i locals, i, puntualment, àmfora ibèrica, Dressel 1A i B i, de manera extraordinària, ceràmica itàlica de cuina. No hem identificat ni un sol fragment més de llàntia tardorepublicana.

5. Més dades complementàries

Aquesta informació que procedeix de l'àmbit del nucli urbà o dels entorns immediats (fig. 1). La podem complementar amb tot un seguit de notícies que procedeixen del *suburbium* de la nostra ciutat que fixariem en un cercle amb un diàmetre d'uns 5 km. En aquesta vasta àrea considerarem dos tipus diferents (i complementaris) de jaciments. Per un costat, els indígenes que van ser el punt de partida del nou establiment i, sobretot, a conseqüència del bon coneixement que en tenim després de més de vint anys de campanyes continuades, l'*oppidum* de Sant Julià de Ramis, que molt probablement portà el nom de *Kerunta (Burch *et al.*, 2010e, núm. 168, 321-327,

especialment 327-328) (fig. 1 i fig. 6). Altres, que amb moltes possibilitats varen participar en aquest procés, caldrà que els deixem de banda. No han estat (ben) excavats o ho han estat molt per sobre.⁸ Hi afegirem, nogensmenys, la Casa del Racó, un modest establiment rural bastit al costat del camí d'Hèracles, als peus mateix de la muntanya de Sant Julià, que cal posar en relació directa amb l'abandonament de l'*oppidum*.

Per l'altre, caldrà donar un cop d'ull a la fase fundacional de les vil·les de Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i Sant Menna de Vilablareix, que ajuden a entendre la complexitat del procés de fundació d'una *ciuitas* i donen gruix a les dades aplegades al nucli urbà, oferint un altre punt de vista. Comentarem, també, malgrat la manca de dades fermes, les excavacions efectuades a la vil·la de Sant Pere de Montfullà (Bescanó) i tot el que podem referir a can Pau Birol (o Bell-lloc del Pla), que és ben poca cosa (fig. 1).

Seguint el planol de la figura 1, ens trobem amb els casos següents.

5.1. *Kerunta (*oppidum* de la muntanya de Sant Julià)

Deixant de banda la presència puntual d'una modesta ocupació dins de la segona meitat (potser darrer terç) del segle I aC que es localitza al sector nord-occidental de l'*oppidum* (fig. 6), en relació amb la porta principal i el tram de muralla que la defensava, d'un fort regust indígena però, certament, difícil d'avaluar amb precisió (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 138-152) i la continuïtat ben documentada del temple toscà que, tanmateix, generà pocs vestigis (Burch *et al.*, 2001, 112-120), aquell poderós establiment fou abandonat «pacíficament» durant la tercera dècada del segle I aC, amb una justa coincidència, pel que fa al material ceràmic, amb la fundació de Gerunda (Burch *et al.*, 2001, 108-112; Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 123-138). A *Kerunta, amb

sèries ingents de material, hem de ressenyar la presència sovintejada de ceràmiques emporitanes amb decoració pintada que afecten unes quantes formes que només puntualment trobem a Girona. La relació causa-efecte entre l'abandonament d'un lloc i la fundació de l'altre sembla ben establerta.

5.2. La Casa del Racó

Aquest petit establiment rural que es localitzava a tocar el camí d'Hèracles, als peus de la muntanya i de l'*oppidum* de *Kerunta, va ser explorat del tot l'any 1991. Té el seu origen durant la tercera dècada del segle I aC a conseqüència de l'abandonament de l'*oppidum* i la fundació de Gerunda.⁹ El material recuperat no procedeix, només, de les unitats estratigràfiques fundacionals, sinó també d'altres de més modernes en què cal considerar-lo residual però on sovintreja. S'ha trobat campaniana B calena, amb les formes Lamboglia 2 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 7), Lamb. 3 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 12), Lamb. 5/7, Lamb. 8 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 13), ceràmica grisa emporitana amb la forma 1 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 2, 4 i 6) i C, i ceràmica d'engalba blanca. Afegim-hi àmfora ibèrica, àmfora itàlica Dressel 1 (Burch *et al.*, 1995, fig. 4; 9) i *dolium*.

5.3. Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla

D'aquesta extraordinària vil·la suburbana en tenim, certament, molt poques dades i no cal ser optimistes de cara a millorar aquesta apreciació ateses les característiques del jaciment. Tanmateix, la presència significativa de material ceràmic baix-republicà entre les troballes efectuades al llarg dels anys i les similituds amb Sant Menna de Vilablareix i amb el Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) fan factible defensar, també, una fundació dins del segon terç del segle I aC.¹⁰

8 De tots aquests, el més important indubtablement és el puig de Can Cendra a Estanyol (Bescanó). En sabem tan poques coses que totes les suposicions s'han d'agafar amb tota la prudència del món. En darrera instància, Burch *et al.*, 2010b, núm. 123, 297-299.

9 Burch *et al.*, 2010d, núm. 167, 321, amb tota la bibliografia aplegada.

10 Burch *et al.*, 2010c núm. 146, 308 i també material inèdit.

5.4. Sant Pere de Montfullà (Bescanó)

Objecte d'unes quantes campanyes d'excavació, aquella notabilíssima vil·la disposada sobre els primers contraforts muntanyosos que cloïen per ponent el pla de Girona no semblaria haver tingut un origen republicà, sinó augustal o, fins i tot, d'època de Tiberi. Nogensmenys, el lloc havia estat freqüentat a partir de la segona meitat o darrer terç del segle II aC per població autòctona. No podem saber, per ara, si van jugar un cert paper en la fundació de l'establiment agrícola (Nolla *et al.*, 2003; Burch *et al.*, 2010b, núm. 124, 299).

5.5. Sant Menna de Vilablareix

Molt afectada per construccions posteriors i per l'activitat agrícola, l'excavació extensiva i intensiva del lloc ha permès fixar amb seguretat un origen baix-republicà immediatament posterior a la fundació del nucli urbà. En aquest cas les semblances amb Pla de l'Horta i, potser, amb Bell-lloc són absolutes (Burch *et al.*, 2010f, núm. 171, 330-331; Palahí, 2013, 221-262).

5.6. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter)

Descoberta casualment l'any 1970, fou salvada i preservada de la destrucció, i des de fa uns anys és objecte d'excavacions arqueològiques programades i preparada per esdevenir un espai arqueològic visitable. Se situa en una esplèndida posició des de tots els punts de vista, a una distància d'uns 4 km del nucli urbà de la *ciuitas*. Una important potència estratigràfica i la manera d'actuar dels diversos propietaris de l'establiment han permès recuperar en bon estat la fase fundacional clarament tardorepublicana (70-50 aC) (Nolla i Palahí, 2018, 47-62) (fig. 4). Si donem un cop d'ull al material recuperat en estrats de la fase inicial del jaciment, cap a trenta, localitzats en àmbits diversos de l'edifici primerenc, constatem la presència de ceràmica campaniana A tardana (forma Lamboglia 36), B de Cales (formes 1, 2, 5 i 8), ceràmica grisa emporitana (formes A-II, A-III, C-IV, C-V, D...), ceràmica d'engalba blanca, càlats, gobelets de parets fines (forma Mayet II i III), ceràmica comuna de cuina itàlica i àmfora Dressel 1A i B (Nolla i Simon, 2019, 273-280). M'agradaria assenyalar una copa calena de la forma 2 amb una

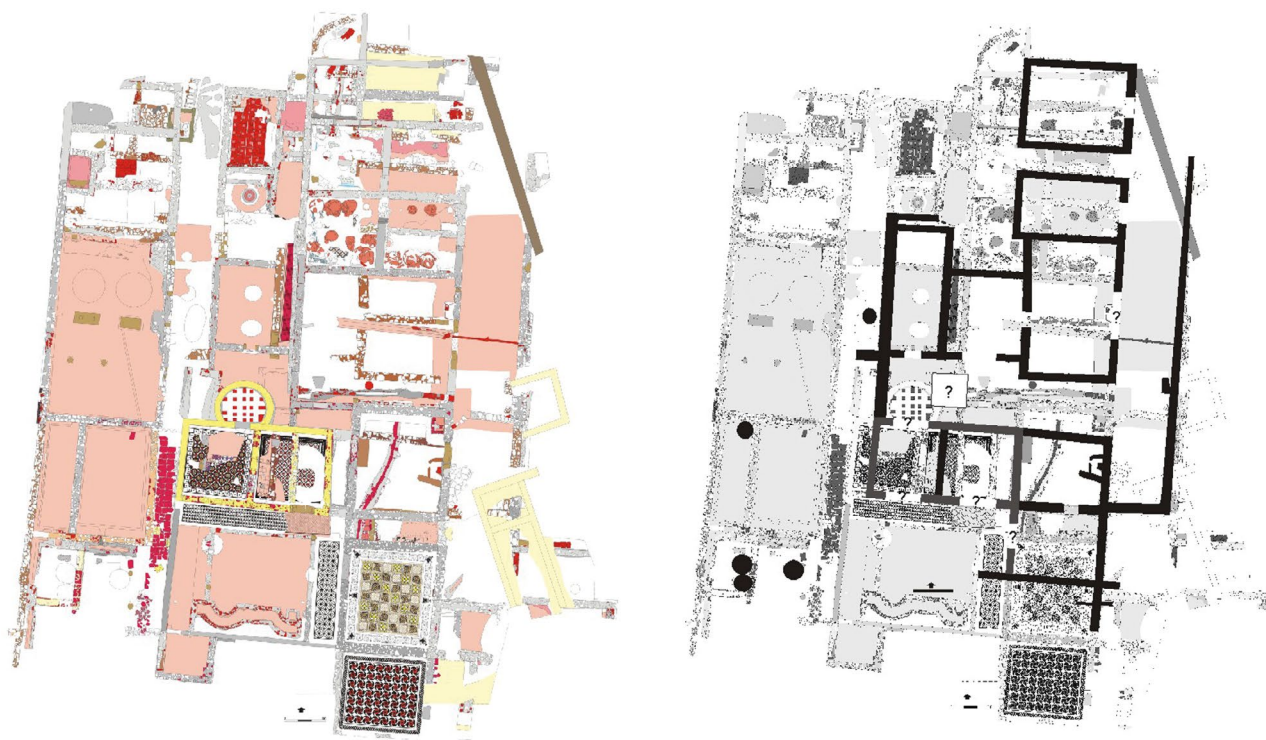

Figura 4. Pla de l'Horta. A l'esquerra, planta general de l'àrea central excavada; a la dreta, en negre, planta de l'edifici fundacional

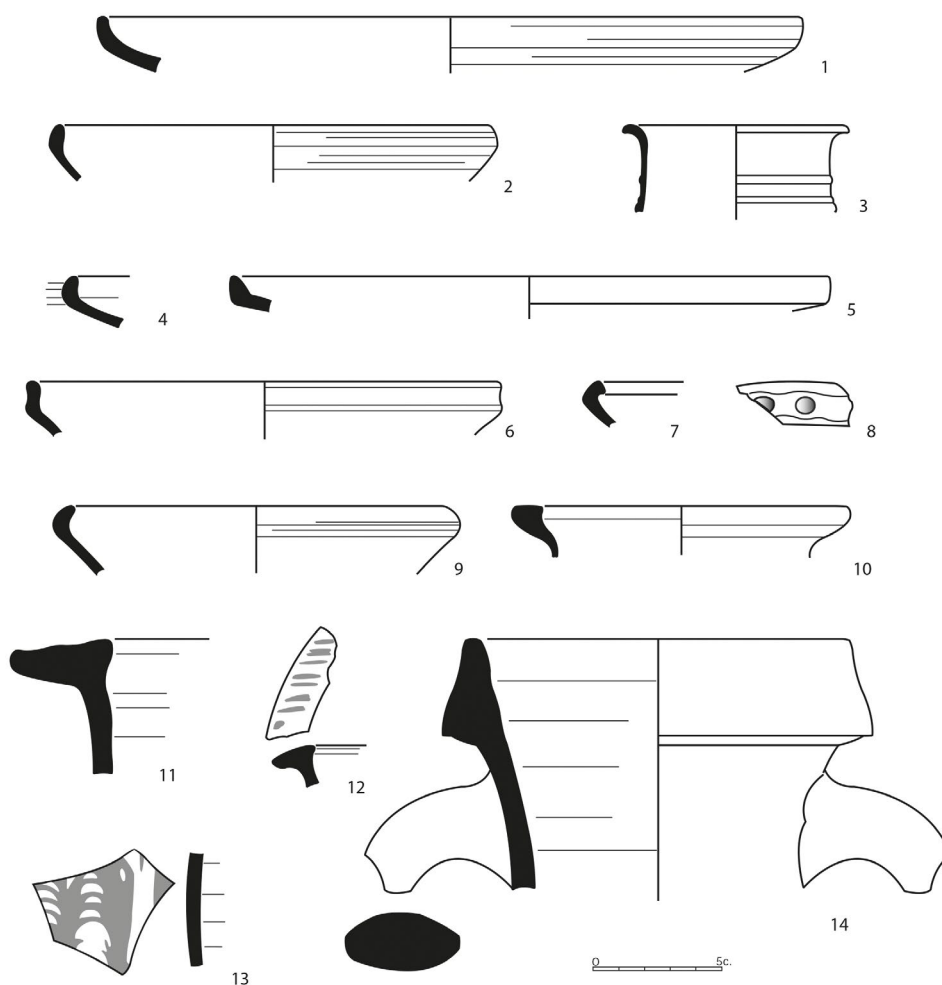

Figura 5. Pla de l'Horta. Material fundacional procedent de diverses unitats estratigràfiques. 1) Ceràmica campaniana B de Cales, forma Lamboglia 5. 2 a 9) ceràmica emporitana. 10) Ceràmica d'engalba blanca. 11 a 13) Càlat emporità. 14) Àmfora Dressel 1 itàlica

lletra gravada a la paret externa N, signe ibèric o lletra llatina, i un fragment d'una copa grisa emporitana amb decoració pintada exterior de color de vi, ben presents en contextos de primera meitat del segle I aC (Nolla, 1982, 142-143, fig. 8) (fig. 5).

6. Altres dades i conclusions

Ben fixada la cronologia fundacional de la ciutat dins de la tercera dècada del segle I aC, semblava raonable relacionar-la amb la guerra civil que enfrontà *optimates* i *populares*, el Senat i Sertori (un resum

recent amb bibliografia posada al dia a Barrandon, 2011, 213-219) i més concretament amb la figura de l'*imperator* Gn. Pompeu Magne, que, tal com veurem, fou present en dos moments importants en aquest territori. Aquesta hipòtesi ha merescut un ampli consens general d'historiadors i arqueòlegs i ha marcat el camí per situar, en aquells mateixos anys, altres intervencions de Roma en aquesta mateixa direcció (Baetulo, Iluro, Iesso...).

En relació amb la fundació de Gerunda, Pompeu i el seu estat major triaren un lloc perfecte per assolir els objectius que s'havien marcat. Cercaven el total control del camí d'Hèracles (Casas, 2007, 43-49), el cordó umbilical que unia la península Ibèrica amb la itàlica per mitjà de la Gàl·lia transalpina, la futura

narbonensis, una connexió estratègica d'ençà de la conquesta i l'ocupació de l'arc terrestre que emmarcava el golf de Lleó (123-121 aC) i la fundació de Narbo Martius (118 aC), colònia de ciutadans romans, la primera fora d'Itàlia. Per acabar-ho d'adobar, per fer-ho més necessari, el camí del mar, ràpid i còmode, quedava dificultat i, fins i tot, clos per l'aliança de Sertori amb els estols pirates que el feien perillós. La realitat geogràfica obligava la via, a ben curta distància dels passos pirinencs, a passar amb dificultats per llocs estrets que no es podien obviar: les muntanyes i el riu Ter, que obrí el camí, en fixaven el recorregut que anava a cercar el gual d'un riu que en determinades èpoques de l'any era una important barrera (fig. 2). Des d'aquesta perspectiva, Girona esdevenia la tria perfecta. El centre urbà es disposava no al costat del camí, sinó al damunt amb el benentès que no hi havia alternativa, que calia travessar-lo per anar en una direcció o altra. Des d'aquest punt de vista és interessant ressenyar que no va ser fins a la darrerria del segle XII que hom creà un vial nou pel costat de ponent, que estalviava la ciutat (1300 anys més tard). L'èxit de l'emplaçament se'ns fa present de manera continuada tot resseguint la seva història, sobretot la militar. A l'edat mitjana, recordem-ho, Girona fou anomenada la *Clau del Regne*. No hi havia, entorn del Congost, cap altre lloc que oferís tantes possibilitats, cosa que permet reconèixer, a Pompeu i al seu estat major, un profundíssim coneixement del territori i de les seves possibilitats.

Altres vegades hem intentat situar en el temps la decisió de Pompeu en relació amb la reorganització d'aquesta àrea geogràfica que, per força, cal fixar en el moment inicial de la seva arribada a la Citerior (76 aC) o en el moment final quan, després de finalitzades victoriosament les campanyes militars i esclafada la revolta, retornà a Roma tot fent bastir al coll de Panissars un trofeu exagerat que commemorava, en el seu profit, aquells èxits (Castellví, Nolla i Rodà, dir., 2008; Castellví, Nolla i Rodà, 2021, 39-59), el 72-71 aC. Tot i que no tenim cap dada ni directa ni indirecta a favor d'una possibilitat

o altra, per la lògica dels fets preferim abraçar la primera possibilitat, que semblaria lligar millor amb la dinàmica fets històrics (Nolla i Casas, 2009, 87-88). Si ho acceptem, l'*imperator* vencedor hauria vist prou avançat un procés d'una gran complexitat en retornar devers Roma.

I la tria d'aquell lloc era quelcom més que el control del camí i una situació privilegiada. Hi havia aigua a l'abast, bona terra de conreu, bosc immediat i una proximitat al mar afavorida, en part, pel curs del Ter. Totes aquestes circumstàncies ajuden a explicar l'èxit de la fundació. El nucli urbà de Gerunda, minúscul, no va fer altra cosa, en el pas del temps, que guanyar importància. Al baix imperi, i molt possiblement des d'abans, era la ciutat més important del nord-est del *conuentus tarraconensis*.

Les recerques arqueològiques i els treballs d'història urbana des de 1990¹¹ van permetre, ja fa uns quants anys, reconstruir la trama urbana teòrica del moment de la fundació que els treballs més recents van confirmant amb l'aportació de noves dades (Burch *et al.*, 2000, 14-19). En aquesta ocasió, el punt de partida no va ser el *decumanus maximus*, orientat devers sol ixent, sinó el segment del camí d'Hèracles preexistent, que havia de quedar definit pels murs defensius del nou *oppidum*. A partir d'aquí només calia traçar els *cardines minores*, paral·lels, i els *decumani*, perpendiculars.¹² Condicionat fortament per la complicada orografia d'aquella zona, la planta que s'adaptava amb eficiència als desnivells i fondalades naturals en benefici de més seguretat defensiva dibuixa un fals triangle isòsceles amb el vèrtex a llevant i la base a ponent, i amb l'altura d'est a oest. Les *insulae*, rectangulars, disposaven el costat llarg seguint aquella mateixa direcció. Semblantment, l'espai foral reservat en aquell disseny inicial ocupava una posició poc canònica, absolutament desplaçat cap a tramuntana, al costat mateix de Sobreportes,¹³ la porta urbana septentrional. Ocupà una zona molt àmplia (entorn d'una vintena d'*insulae*,

11 Sobre aquesta recerca, un resum a Canal *et al.*, 2003, 69-76.

12 La ciutat no va tenir un carrer est-oest més important que els altres. No degué existir un *decumanus maximus*.

13 Sobre aquesta porta, Nolla, 2010, 247-248.

aproximadament) i oferia de manera natural dues terrasses fortament separades per un fort desnivell (d'uns 10 m, que a època medieval s'anomenava «el Marge Gros»), que, tanmateix, oferia la possibilitat d'una resolució arquitectònica a dues alçàries, d'un gran impacte estètic i molt d'acord amb certa arquitectura monumental romana. Era una disposició *per scamma* (fig. 2).

Figura 6. Vista aèria de l'oppidum de *Kerunta des del nord-oest

Les darreres excavacions programades de llarg abast a l'oppidum ibèric de la muntanya de Sant Julià de Ramis¹⁴ ultra els treballs efectuats a Girona (*supra*) permeten assegurar que la fundació, des d'un punt de vista demogràfic, no fou altra cosa que el trasllat de *Kerunta vers una situació millor des de diversos

paràmetres, amb la voluntat primera i principal de controlar del tot el camí més important per unir la península Ibèrica amb Europa (Palahí, Nolla i Vivó, curs., 2007; Nolla, 2007b, 187-197; Burch *et al.*, 2010a, 7-188). És més que probable que en aquest procés de moviment de poblacions l'oppidum del puig de Can Cendra (Estanyol, Bescanó), tan poc conegut, hi participés, també, plenament. Aquesta intervenció modificà profundament i substancialment l'organització d'aquest territori, que deixava endarrere el model indígena, obsolet, que era substituït pel nou model romà. Gairebé simultàniament a la fundació de Girona, en el *territorium* i, sobretot, en el *suburbium* van aparèixer les primeres *uillae* (*supra*) (fig. 1, fig. 2 i fig. 6).

La nova *ciuitas* hauria mantingut la categoria jurídica de *Kerunta, versemblantment ciutat estipendiària, potser amb modificacions que l'afavorien. Nogensmenys, la intervenció de Pompeu va servir per accelerar una intensa romanització dels indigets ja força avançada, si hem de fer cas del registre arqueològic de les excavacions de la muntanya de Sant Julià. Un parell de generacions més tard, August, en la seva darrera estada a Hispània, concedia als *gerundenses* el *ius Latii* molt poc després que Emporiae fos elevada a la categoria de municipi de dret romà.

Bibliografia

Barrandon, 2011:

N. Barrandon, *De la pacification à l'intégration des hispaniques (133-27 aC)*, Bordeus (Scripta Antiqua 35).

Burch *et al.*, 1995:

J. Burch, C. Carrascal, J. Merino i N. Navarro, La Casa del Racó: un establiment rural d'època romana a Sant Julià de Ramis, *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993* a cura de B. Agustí, J. Burch i J. Merino, Girona (Sèrie Monogràfica 16), 95-107.

14 Consulteu, sobretot, Burch *et al.*, 2001; Burch i Sagrera, 2009; Burch, 2011.

- Burch *et al.*, 2010a:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, La síntesi, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 7-188.
- Burch *et al.*, 2010b:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 123.- Puig de can Cendra, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 297-299.
- Burch *et al.*, 2010c:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 146.- Can Pau Birol o Bell-lloc del Pla, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo Girona, 308.
- Burch *et al.*, 2010d:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 167.- Casa del Racó, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 321.
- Burch *et al.*, 2010e:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 168.- *Kerunta, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo Girona, 321-327.
- Burch *et al.*, 2010f:
 J. Burch, J. Casas, A. Costa, J. M. Nolla, L. Palahí, A. Rojas, J. Sagrera, J. Vivo, D. Vivó, J. Simon, Núm. 171.- Església de Sant Mena, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia* a cura de J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, Girona, 330-331.
- Burch *et al.*, 2000:
 J. Burch, J. M. Nolla, L., J. Sagrera, M. Sureda i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització del territori, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28.
- Burch *et al.*, 2001:
 J. Burch, J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, D. Vivó, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- Burch, Nolla i Sagrera, 2011:
 J. Burch, J. M. Nolla i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- Burch i Sagrera, 2009:
 J. Burch i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis. 3. Els sitjars*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- Canal *et al.*, 2003:
 J. Canal, E. Canal, J. M. Nolla i J. Sagrera, Història urbana de la ciutat. Vint anys de canvis significatius, *Girona, 20 anys del Pla Especial del Barri Vell. 1983-2003*, Girona, 69-76.
- Casas, 2007:
 J. Casas, La Via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona preromana, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 43-49.
- Castellví, Nolla i Rodà, dir., 2008:
 G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà, directors, *Les trophées de Pompée dans les Pyrénées (71 avant J.-C.). Col de Panissars, Le Phertus, Pyrénées - Orientales (France). La Jonquera, Haut Ampurdan (Espagne)*, París (58e supplément à Gallia).
- Castellví, Nolla i Rodà, 2021:
 G. Castellví, J. M. Nolla i I. Rodà, amb la participació de R. Mar, J.-L. Paillet, A. Álvarez, J.-Cl. Bessac, JJ. Kotarba i M. Tesson, Le Trophée de Pompée in Summo Pyrenaeo (Col de Panissars, Le Perthus, France – La Jonquera, Espagne), *Actes de Colloque International Trophées et monuments de victoire romains. 21-23 octobre 2015, Université de Perpignan a*

- cura de G. Castellví, Fl. Matei-Popescu i M. Galinier, Bucarest-Perpinyà, 39-59.
- Costa *et al.*, curs., 2019:
A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, curadors, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu*, Girona (Sèrie Monogràfica 29).
- Nolla, 1977:
J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Nolla, 1978:
J. M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, Bellaterra.
- Nolla, 1979-1980:
J. M. Nolla, Noves aportacions a l'estudi dels orígens de Gerunda, *Homenatge a Lluís Batlle i Prats. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXV/1, Girona, 107-118.
- Nolla, 1982:
J. M. Nolla, Les decoracions de les ceràmiques emporitanes, *Cypsela*, IV, Girona, 133-155.
- Nolla, 1987:
J. M. Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).
- Nolla, 1988:
J. M. Nolla, Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, 69-108 i IV làmines.
- Nolla, 1999:
J. M. Nolla, El material ceràmic dels nivells fundacionals de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, Lleida, 181-214.
- Nolla, 2007a:
J. M. Nolla, Girona i Geriò, *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 25-27.
- Nolla, 2007b:
J. M. Nolla, *Kerunta: l'oppidum de Sant Julià de Ramis, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat* a cura de L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Col·lecció Història de Girona 41), 187-197.
- Nolla, 2010:
J. M., Nolla, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès* a cura de N. Figueras i P. Vila, Barcelona, 246-254.
- Nolla *et al.*, 1989:
J. M. Nolla, X. Alberch, J. Merino i D. Vivó, El sector oriental de les muralles de Gerunda. Noves aportacions al seu coneixement (Campanya d'excavació de 1987 a la Torre Gironella), *Cypsela*, VII, Girona, 111-130.
- Nolla i Casas, 1984:
NOLLA, J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al Nord-est de Catalunya*, Girona.
- Nolla i Casas, 2009:
J. M. Nolla i J. Casas, 2009, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació Cuina de Casa Pastors*, Girona (Estudis Arqueològics 8).
- Nolla i Nieto, 1979:
J. M. Nolla i F. J. Nieto, Acerca de la cronologia de la muralla romana tardia de Gerunda: la *Terra Sigillata* Clara de Casa Pastors, *Faventia* 1/2, Bellaterra, 263-283.
- Nolla i Palahí, 2011:
J. M. Nolla i L. Palahí, 2011, *Els orígens de la basílica de Sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona (Estudis Arqueològics 9), Girona.
- Nolla i Palahí, 2018:
J. M. Nolla i L. Palahí, Tres vil·les republicanes a l'extrem nord-oriental de la Citerior, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 28, Lleida, 47-62
- Nolla *et al.*, 2008:
J. M. Nolla, L. Palahí, J. Sgrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M. J. Lloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució històrico-urbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*,

Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica 8).

Nolla, Palahí i Vivo, curs., 2010:

J. M. Nolla, L. Palahí i J. Vivo, curadors, *De l'oppidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

Nolla *et al.*, 2003:

J. M. Nolla, C. Patiño, J. Sagrera i D. Vivó, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Girona (Estudis Arqueològics 5).

Nolla i Sagrera, 1991:

J. M. Nolla i J. Sagrera, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988, *Cypsela*, IX, Girona, 177-195.

Nolla i Simon, 2019:

J. M. Nolla i J. Simon, 15. El material ceràmic, *La vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) i el suburbium de Gerunda com espai residencial i productiu* a cura d'A. Costa, L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, Girona (Sèrie Monogràfica 29), 273-364.

Nolla i Sureda, 2012:

J. M. Nolla i M. Sureda, La recuperació de la Girona romana. Assaig d'historiografia, *Parva Gerunda* a cura de D. Vivó, L. Palahí i J. M. Nolla, Girona (Col·lecció Història de Girona 48), 13-23.

Palahí, 2013:

L. Palahí, La vil·la de Sant Menna de Vilablareix i el suburbium de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIV, Girona, 221-262.

Palahí, Nolla i Vivó, curs., 2007:

L. Palahí, J. M. Nolla i D. Vivó, *De *Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona (Col·lecció Història de Girona 41).

Tarradell, 1978:

M. Tarradell, *Les ciutats romanes dels Països Catalans*, Barcelona (Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de Miquel Tarradell i Mateu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona).

